

Təlim fəaliyyətində kiçik yaşlı məktəblilərin əqli fəaliyyətinin təzahür xüsusiyyətləri

Aytəkin Vasif qızı Kosayeva

Odlar Yurdu Univesitetinin "Psixologiya, pedaqogika və sosial elmlər" kafedrasının müəllimi

E-mail: akosayeva@gmail.com

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos. N.T. Rzayeva,
psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova

Açar sözlər: əqli fəaliyyət, obrazlı fikri tapşırıqlar, təlim fəaliyyəti, ümumiləşdirmə bacarığı, nəzəri təfəkkür

Ключевые слова: мыслительная деятельность, образные мыслительные задачи, учебная деятельность, навыки обобщения, теоретическое мышление

Key words: mental activity, figurative mental tasks, educational activity, generalization skills, theoretical thinking

Kiçik yaşlı məktəblilərin əqli fəaliyyəti müxtəlif obrazlı fikri tapşırıqlarının, onların mahiyyətinin açılmasına yönəlmiş həllini təşkil edir. Əqli fəaliyyətdə əsas tərkib elementlərinin fikri əməliyyatlarını müəyyən etmək olar. Sistemli-əməliyyatlı şəraitdə kiçik yaşlı məktəblilərin fikri əməliyyatlarının inkişafına yanaşmada özünəməxsus xüsusiyyətlər vardır.

Təhlilə yiyələnmə şagirdin əşyaları müxtəlif əlamət və xassələrinə görə müəyyən etmək bacarığından başlayır. İstənilən əşyaya müxtəlif nöqteyi-nəzərdən baxmaq olar. Bundan asılı olaraq birinci yerdə əşyanın bu və ya digər cəhətləri, xassələri durur. Əşyaları cəhətlərinə və xassələrinə ayırmaqda şagirdlər çətinlik çəkirlər. Sonsuz sayda cisimlərin xassələrindən I sinif şagirdləri yalnız bir neçəsini ayıra bilirlər. Şagirdlərin inkişafı, onların əhatə dairəsinin genişliyi gerçəkliyin müxtəlif aspektləri ilə tanışlıq sözsüz olaraq təkmilləşir. Lakin bu kiçik yaşlı məktəblilərin əşya və hadisələrin müxtəlif tərəflərini öyrənməyin zəruriliyini və bir çox cəhətlərini müəyyən etməyi istisna etmir (1, s. 9).

Paralel olaraq müxtəlif əşyaları müqayisə etmək yolu ilə onların xassələrini müəyyən etmək üsuluna yiyələnmə, ümumi və fərqli anlayışları mövcud və qeyri-mövcud əlamətləri zəruri olaraq aşkara çıxarır. Bunun üçün təhlil, tərkib, müqayisə və ümumiləşdirmədən istifadə edilir. Ümumi və mövcud olanları müəyyən etmək bacarığının olmaması təlim prosesini çətinləşdirə bilər. Mövcud olanı müəyyən etmək bacarığı başqa bir bacarığın formalaşmasını şərtləndirir. Bu fəaliyyət kiçik yaşlı məktəblilərə heç də asan olmur. Təlim tapşırıqları prosesi daha mürəkkəb xarakter daşıyır, nəticədə bir neçə əşyanın ümumi və fərqli əlamətlərinin müəyyən edilməsi baş verir ki, uşaqlar onları qruplara ayırmağa çalışırlar. Burada təfəkkürün təsnifat əməliyyatı zəruridir.

İbtidai məktəbdə təsnifat əməliyyatlarından dərslərin əksəriyyətində yeni anlayışların təbiiqində, onların möhkəmləndirilməsində istifadə edilir. Təsnifat prosesində uşaqlar situasiya ilə bağlı təhlil aparır, təhlil və tərkib əməliyyatlarından istifadə etməklə mövcud komponentləri ayırırlar. Sinfə daxil olan hər bir əşyalar qrupunu ümumiləşdirirlər. Nəticədə mövcud əlamətlərlə əşyaların təsnifatı aparılır.

Göründüyü kimi, təfəkkürün bütün əməliyyatları bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların tamlıq-

da formalaşması yalnız kompleks halında mümkündür. Onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi əqli əməliyyatların tamlıqda inkişafını şərtləndirir. Təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə və təsnifat I sinif şagirdləri üçün zəruridir, onlara yiyələnmədən təlim materialının mənimsənilməsi baş vermir. Kiçik məktəb yaşında uşaqlara fikri əməliyyatların əsas üsulları üzrə təlimi məqsədyönlü şəkildə aparılmalıdır. Buna müxtəlif psixoloji-pedaqoji tapşırıqlar kömək göstərə bilər (2, s. 80).

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim işlərində təfəkkürün bir əqli fəaliyyət prosesi kimi cərəyan etməsində cisim və hadisələrin oxşar və fərqli əlamətlərinin müqayisə edilməsi mühüm məna kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, ilkin olaraq müqayisədə şagirdlərin qavrayış və hafizə fəaliyyəti, müqayisənin təzahürü şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətinin inkişafının başlıca mərhələsini təşkil edir. Müqayisə prosesində şagirdlər qarşılaşdırılan əşyaların və hadisələrin əlamət və xüsusiyyətlərini ön plana çəkərək dərk edirlər. Təlim şəraitindən asılı olaraq öyrənilən cisim və hadisələrin bu və ya digər xassəsi şagirdlərin təhlil fəaliyyətinin obyektinə çevrilə bilər. Belə şəraitdə öyrənilən və müqayisə edilən cisim və hadisələrin, onların ayrı-ayrı əlamət və xüsusiyyətlərinin daha dərinə başa düşülməsi üçün real imkan yaranır. Təlim prosesində müqayisənin bir idrak üsulu kimi tətbiqi cisim və hadisələrin əsas və ikinci əlamət və xassələrinin tam və dəqiq surətdə öyrənilməsini şərtləndirir. Belə olduqda kiçik yaşlı məktəblilərin mənimsədikləri məlumatlarda əsas xüsusiyyətləri ayırd etmək bacarığının inkişafı daha səmərəli xarakter daşıya bilər.

Aparduğumuz psixoloji müşahidələr göstərir ki, cisim və hadisələri müqayisə edərkən müəyyən intellektual çətinliklərlə qarşılaşan şagirdlər tədricən öz fikirlərini dərk etmək bacarığına yiyələnirlər. Bu təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində müqayisənin səmərəli tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır. Kiçik məktəb yaş dövründə müqayisə prosesinin funksional imkanları tədricən təşəkkül tapıb formalaşır. Əqli fəaliyyət üsullarının inkişafı kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafının mühüm tərəfini, xüsusən də onun idraki sferasını təşkil edir. Əqli fəaliyyətin əsas elementlərinin inkişafı (təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə) nitqin, yaddaşın inkişafını şərtləndirir və təlimdə sistemli-fəaliyyətli yanaşmaya istinad edir (3, s. 68).

Prinsipial olaraq vacibdir ki, hər bir dərstdə şagird sevinc hissini keçirtsin ki, idrak maraqlarını, inam və gücü formalaşsın. Təlimə maraq və uğur əsas parametrlərdir. Onlar uşağın intellektual və fizioloji inkişafını, müəllimin işinin keyfiyyətini müəyyən edir (4).

Kiçik məktəb yaş dövründə şagirdlərdə çoxlu pozitiv dəyişikliklər baş verir. Bu senzitiv mərhələ ətraf ələmə idraki münasibətlərin formalaşması, təlim fəaliyyətinin təşkili və özünü-tənzimləmənin vasitəsidir. Bu yaşda psixoloji törəmələr təzahür edir. Kiçik məktəb yaş dövründə şagirdlərin təlim fəaliyyətinin tam strukturunun mənimsənilməsi gedişində nəzəri dərk etmə qabiliyyəti və təfəkkür-planlaşdırma və refleksiya təşəkkül edir. İntellektual refleksiya və öz fəaliyyətinin məzmununu dərk etmə qabiliyyəti kiçik yaşlı məktəblilərin nəzəri təfəkkürünün inkişafını şərtləndirir. Nəzəri təfəkkür qaydalarının tətbiqi tələb edilməyən situasiyada aşkar edilmişdir.

I sinif şagirdlərinin təliminin ilkin mərhələsində xarici əşyalara, modellərə, rəsmlərə kömək tələb olunur. Tədricən onlar əşyaları sözlərlə əvəz etməyi öyrənir, başlarında əşyaların obrazlarını saxlayırlar. İbtidai məktəbin sonunda şagirdlər tədricən fəaliyyəti əqli planda yerinə yetirməyi bacarırlar. Bu o deməkdir ki, onların intellektual inkişafı yeni səviyyəyə qalxır, fəaliyyətin daxili planı formalaşır. Planlaşdırma təlim tapşırıqlarının həllində, əqli və praktik fəaliyyət sistemində qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasını təmin edir. Refleksiya şagirdlərə öz hərəkətlərinin və deyimlərinin düzgünlüyünü əsaslandırmağa təkan verir (5, s. 82).

Təlim fəaliyyəti prosesində formalaşan, onun yerinə yetirilməsinin zəruri vasitəsi olan refleksiya və planlaşdırma ətraf gerçəkliyin bilavasitə əksi kimi uşağın əqli fəaliyyətini təşkil edir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə əqli fəaliyyətin təşəkkülü nəticəsində əsas idrak prosesləri: təfəkkür, qavrayış, hafizə, diqqət prinsipial olaraq bu və ya digər şəkildə inkişaf edir. Həmçinin məktəbəqədər yaş dövrü ilə müqayisədə bu proseslərin məzmunu və formaları keyfiyyətcə dəyişir.

İbtidai məktəbi qurtarmaqla şagirdin əqli fəaliyyəti psixoloji törəmələrlə: ixtiyari-refleksiv, fəaliyyətin daxili planı ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə əyani-obrazlı təfəkkürdən sözlü-məntiqi təfəkkürə keçid başa çatır. Şagirdlərdə düzgün məntiqi mühakimələr təzahür edir. Yəni şagird mühakimə etməklə əməliyyatdan istifadə edir. Lakin bu hələ formal-məntiqi əməliyyat deyil, amma kiçik yaşlı məktəbli hipotetik planda mühakimə yürüdə bilmir. Bu yaşda şagirdlər üçün xarakterik olan əməliyyatları J.Pyaje “konkret” adlandırmış və qeyd etmişdir ki, şagirdlər yalnız konkret, əyani materialları tətbiq edirlər.

Təlim prosesində elmi anlayışlar sisteminə yiyələnmə təfəkkürün əsası kimi kiçik yaşlı məktəblilərin inkişafı haqqında danışmaq imkanı verir ki, bu da şagirdə tapşırıqları həll etməyə zəmin yaradır. Kiçik məktəb yaş dövrünün əvvəlində qavrayış kifayət qədər diferensiaslaşmamışdır. Bu baxımdan şagirdlər bəzən oxşarlıqlarına görə hərf və rəqəmləri unudurlar. Baxmayaraq ki, onlar əşya və rəsmləri məqsədəuyğun şəkildə nəzərdən keçirə bilirlər.

Bunlarla yanaşı şagirdlər parlaq rənglərinə, formalarına və xassələrinə görə əşyaları ayırmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Əgər məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün təhlilədiçi qavrayış xarakterikdirsə, kiçik məktəb yaşının sonunda təlimdə müvafiq olaraq tərkibədiçi qavrayış təzahür edir. İnkişafədiçi intellekt qəbul edilən elementlər arasında əlaqə qurulmasına imkan yaradır. Kiçik məktəb yaş dövründə diqqət getdikcə inkişaf edir.

Təlim prosesində şagirdlərin təhlil fəaliyyətinin təşkilinə və məzmunlu istiqamətə yönəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təhlil prosesinin çoxcəhətli imkanları təlimin məzmunu və kiçik yaşlı məktəblilərin təfəkkür potensialı ilə əlaqələndirilməli, habelə bu əsasda cisim və hadisələrin analitik surətdə öyrənilərək mənimsənilməsi təmin edilməlidir. Müvafiq şəraitdə mənimsənmənin məqsədlərindən asılı olaraq cisim və hadisələrin hərtərəfli təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kiçik məktəb yaş dövründə şagirdlərin əqli fəaliyyətinin təzahüründə və istiqamətləndirilməsində təhlil prosesi ilə yanaşı, tərkib və ya sintez prosesi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tərkib fəaliyyəti öyrənilən cisim və hadisələrin müxtəlif hissələri, xassə və xüsusiyyətləri arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlərin araşdırılmasına yönələn bir əqli fəaliyyət prosesidir. Tərkib prosesinə istinad etmək yolu ilə şagird təlim şəraitində öyrəndiyi materialları sistemə salır, onların mənə ardıcılığını müəyyənləşdirir, habelə mənimsədiyi məlumatların bütöv şəkildə qavranılaraq dərk edilməsinə nail olmağa çalışır.

Təlim prosesində ümumiləşdirmə bacarığı şagirdin fikri fəaliyyətinin inkişafına əsaslı təsir göstərir. Şagird mənimsədiyi məlumatlar silsiləsini təhlil edir, qavradığı cisim və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırır və bu əsasda çıxarılan ümumi nəticələri, qaydaları dərk etməyə çalışır. Burada mənimsəmə prosesinin təşkili səviyyəsi ilə yanaşı, müəllimin istiqamətləndirici təhlil aparmaq nümunəsinin də mühüm rolu vardır. Kiçik yaşlı məktəblilərdə ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə prosesləri də tədricən inkişaf edir. Onlarda qeyri-mühüm əlamətləri əvvəlcə göstərmək, yaxud mühüm əlamətləri səthi surətdə əks etdirmək hallarına təsadüf edilir. Ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə arasında funksional əlaqə və asılılıq mövcuddur. Əks təqdirdə isə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi prosesində formalizm elementləri dərin iz buraxa bilər.

Şagirdin təlim fəaliyyətində ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə proseslərinin əlaqəsi təlim materiallarının hərtərəfli surətdə mənalandırılaraq mənimsənilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Hər iki prosesin qarşılıqlı vəhdəti mənimsənilən zəruri biliklərin əlaqələndirilməsi, müqayisə edilməsi bütövlükdə kiçik yaşlı məktəblilərin idraki fəaliyyətinin məzmununa daxil edilməsi üçün real şərait yaradır. Biliklərin mənimsənilməsinin intellektual təhlil və axtarışlarla müşayiət edilməsi şəraitində şagird konkret təlim şəraitində ümumiləşmiş nəticələri, qayda və qanunları dərk etməyə müvəffəqiyyətlə nail ola bilər. Təlim prosesinin ümumi gedişində mənimsənilən biliklərin xarakterindən asılı olaraq onlar ümumiləşdirmə sayəsində yiyələndikləri qayda və nəticələri konkret biliklərin öyrənilməsi prosesinə tətbiq edirlər. Konkret təlim materialının qavranılaraq dərk edilməsində ümumiləşmiş biliklərin mühüm rolu vardır.

Təlim prosesi psixi proseslərin kifayət qədər formalaşmasını zəruri edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla müqayisədə kiçik məktəblilər daha diqqətlidirlər. Şagirdlər artıq diqqətlərini onlar üçün maraqlı olmayan fəaliyyətdə mərkəzləşdirmək qabiliyyətinə malikdirlər. Lakin onlarda qeyri-ixtiyari diqqət üstünlük təşkil edir.

Təlim fəaliyyətində uşağın ixtiyari diqqəti inkişaf edir. İlk günlər şagirdlər müəllimin göstərişi ilə tapşırıqları müstəqil yerinə yetirmək bacarığı əldə edirlər. Şagirdlər öz fəaliyyətində qarşılarına məqsəd qoyur və öz hərəkətlərinə nəzarət edirlər. Bu yaş dövründə təlimin məzmununa diqqətin mərkəzləşməsi qabiliyyəti formalaşır. Diqqət ixtiyari və məqsədyönlü olur, onun həcmi artır, bir neçə obyekt arasında diqqətin paylanması qabiliyyəti yüksəlir (6, s. 72).

Kiçik yaşlı məktəblilərdə yaddaş intellektual xarakter daşıyır. Uşaq nəinki yada salır, həm də xüsusi mnemik vəzifələri həll etməyə başlayır. Eləcə də şagird qarşısına xüsusi, ixtiyari vəzifələr qoyur və ya tələb olunan materialı yada salır. Kiçik məktəb yaşının sonunda yaddasaxlama üsullarının intensiv şəkildə formalaşması baş verir. Təkrarlar yolu ilə sadə yaddasaxlama üsullarından qruplaşmaya keçid özünü göstərir. Yaddasaxlama üçün sxem və modellərdən istifadə edilir. Bu yaşda hafizə ixtiyari olaraq iki istiqamətdə inkişaf edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlardan fərqli olaraq kiçik məktəblilər məqsədyönlü şəkildə ixtiyari olaraq materialı yadda saxlamaq o qədər də maraqlı deyil. İldən-ildə öyrənmə ixtiyari hafizəyə istinad edir.

Beləliklə, şagirdlər müstəqil şəkildə qarşıya təlim məqsədi qoyur, onların reallaşması yolunu layihələndirir, öz nailiyyətlərini qiymətləndirirlər. Odur ki, sistemli-fəaliyyətli yanaşma ibtidai ümumi təhsilin əsas təhsil proqramının mənimsənilməsinin nəticələrini təmin edir və təhsilalanların yeni bilik, bacarıq, səriştə və fəaliyyət üsullarını müstəqil şəkildə mənimsəmələrinə zəmin yaradır.

Məqalənin aktuallığı. Təlimin məzmununun məntiqi-psixoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və şagirdlərin əqli fəaliyyətinin konkrətdən mücərrədə doğru istiqamətləndirilməsi fikri əməliyyatların inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə təlim fəaliyyətində kiçik yaşlı məktəblilərin əqli fəaliyyətinin inkişaf və təzahür xüsusiyyətləri psixoloji aspektdə araşdırılmış və onların elmi izahı verilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Асмолов А.Т. Как проектировать универсальные учебные действия в школе: от действия к мысли / А.Т. Асмолов. – М.: Просвещение, 2008. – 98 с.
2. Безручко Л.В. Развитие и изучение мыслительной деятельности учащихся на уро-

ках математики / Л.В. Безручко // Начальная школа, 2007. № 8, с. 50-56.

3. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся /Е.Н.Кабанова-Меллер.60 – М.: Просвещение, 2008. – 213 с.

4. Пастушкова М.А. Формирование познавательных интересов при б1 организации учебной деятельности младших школьников / М.А. Пастушкова // Научный журнал. – Спб., 2007. – № 18. – с. 41- 43.

5. Пентегова Г.А. Развитие логического мышления на уроках математики / Г.А. Пентегова // Начальная школа. – 2000. – № 11. – с. 74-82.

6. Раев А.И. Управление умственной деятельностью младшего школьника / А.И. Реев – Спб., 1996. – 123 с.

А.В. Косаева

Особенности проявление умственной деятельности младших школьников в учебной деятельности

Резюме

В научной статье рассматриваются особенности развития мыслительной деятельности младших школьников в процессе обучения. Учитель отмечает, что у младших школьников в учебной деятельности формируются навыки классификации, сравнения, обобщения, систематизации и анализа формы.

По мнению автора, определение логико-психологической основы содержания обучения и направление мыслительной деятельности от конкретного к абстрактному создают благоприятные условия для развития мыслительных операций учащихся.

A.V. Kosayeva

Features manifestation of mental activity of younger schoolchildren in learning activity

Summary

The scientific article discusses the features of the development of mental activity of younger students in the learning process. The teacher notes that in the course of educational activity, younger students develop the skills of classification, comparison, generalization, systematization and analysis of the form.

According to the author, the definition of the logical and psychological basis of the content of education and the direction of mental activity from the concrete to the abstract create favorable conditions for the development of mental operations of students.

Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2022